

ДЕСЯТЬ ІСТОРИЧНИХ СВІДКІВ ПРАДАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Текст, вичитаний автором 23.03.23.

К.Тищенко, Львів.

Нові погляди особливо нас вражають, коли побудовані на давно відомих фактах [Регирер, 182]. Пів століття тому Г. Шустер-Шевць зробив своє відкриття в галузі верхньолужицької історичної фонетики; від 1950-х рр. відомо про діалектне [ŷ] на Сіверщині, про потужне пасмо ізоглос упоперек Білоруси, про грамоти на бересті з Новгородка, про базовий список слів М. Сводеша; наприкінці XVIII ст. записано кілька текстів тоді ще вживаною полабською мовою. Споконвіку на видноті масові українські мовні явища — фарингальне -г- [ħ], майбутній недоконаний час (*істиму, житимеш*), слотовірні суфікси -ар і -ина (засвоєні, відповідно, від скіфів, римлян, готів, кельтів). У нашому дослідженні всі названі і, що істотно, здавна відомі мовні факти перетнулися з новими перспективними наслідками для історії української мови. У який саме спосіб це сталося, — розкрито на дальших сторінках статті.

I. Перший свідок існування праукраїнської мови — верхньолужицька мова. У змістовному науковому житті серболужицького мовознавця Г. Шустера-Шевця від 1970-х рр. пріоритетом стало трактування **верхньолужицько-українських** мовних паралелей як доказу правдавнього віку обох мов: „Між територіальним поширенням ізофон (спільних звукових явищ.— *К. Т.*) та їхнім віком повинен існувати [...] прямий причинний зв'язок, тобто великі розміри території поширення ізофон, як правило, вказують на велику давність мовних новацій („правило Шустера-Шевця“.— *К. Т.*). На користь первісного проміжного становища пралужицького діалекту та його вільного контакту з прасхідно- й прапівденнослов'янськими мовами [...] свідчить низка інших лужицько-східнослов'янських або лужицько-південнослов'янських паралелей, котрі, однак, досі в ході обговорення (?! — *К. Т.*) розглядались як випадкові збіги. До них належать: [...] компенсаційне подовження у **верхньолужицькій та українській мовах [...] в однакових структурних умовах, пор- влуж. nōs [nus] / nosa 'ніс ~ носа', wóz [vuz] / woza 'віз ~ возу', plót [plut] / plota 'пліт ~ плоту', měd [mid] / medu 'мед ~ меду', рєс [ric] / р'єсу, 'піч ~ печі', **поряд з українськими: ніс / нос, віз / возу, пліт / плоту, мід (діал.) / меду, піч / печі**“ [Шустер-Шевць 1976, 74—75].**

Г. Шустер-Шевць

Масштабності відкриття Г. Шустера-Шевця 30 років тому віддав належне О. Стрижак: „цю паралель, виявлену серед низки інших, поставлено на перше місце не випадково: вона є такою вагомою, що її годі переоцінити. Одним із наслідків цього зіставлення є **ВІЯВЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ КОРЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, взагалі ЛЕГАЛІЗУЄТЬСЯ ПОНЯТТЯ ЇЇ ПОПЕРЕДНИЦІ — МОВИ ПРАУКРАЇНСЬКОЇ**“ [Стрижак 1991, 177—178].

Річ у тім, що і Пліній (79 р.), і Птолемей (170 р.) згадують *serbiv* (Serbi, Σέρβιοι) біля *Меотиди* й *ади-*

гів-зихів. Виходить, предки серболужичів/сорабів могли бути сусідами українців **1800 років тому** на Азові й за часи Великого переселення народів пройшли звідти довгий шлях на захід до Сербії та Лужичини. При цьому вони зберегли мовні риси, спільні з мовою давніх сусідів, за логікою — праукраїнською. Про доказовість територіально віддалених аналогій писав О. Трубочов: „Теорія етногенезу [...] вимагає звернення до типологічного аспекту, причому показовіші стосунки менш сусідські, тобто „чистіші“ й не затемнені „перешкодами“ тривалого спілкування“. Цій умові якраз відповідають пари „українська/серболужицькі“ з 31 і 27 збігами мовних рис — на відміну від пари „українська/білоруська“ (29 збігів): див. *Рис.* у кінці статті.

З ґрунтовних досліджень Г. Шустера-Шевця випливає не лише те, що компенсаційне подовження етимологічних [o], [e] відоме, крім української, ще й верхньолужицькій мові. Різні стадії цього процесу вчений наочно показав у чеській, словацькій, польській, полабській мовах, — знову зазначивши, що роками це *свідомо замовчувалося* (мовляв, „випадкові збіги“). Зате нічого подібного немає в інших мовах слов'ян.

Аби переконатися у важливості й системності цього явища, потрібно було укласти якнайповнішу таблицю його проявів у слов'янських мовах. Через численність слів з новим „ят“ було вирішено попервах обмежитися історією етимологічного [o]. Укладена нами таблиця містить повніший перелік лексем зі вказаною Г. Шустером-Шевцем особливістю. З неї видно, що 62 українським словам з переходом *i < ŷ < o* відповідають у самій лише верхньолужицькій 40 слів, але ще й у польській 34, у чеській 24 і у словацькій 13 [Тищенко 2012] (за станом досліджень на 2012 р.). Однак згодом найбільшою несподіванкою стали збіги з полабською мовою: їх виявилось ще 46. Так у світлі отриманих даних українсько-полабські спільні риси почали виглядати іншим важливим свідком, поготів, що половина їх цілком збігаються з українськими **діалектними формами із Сіверщини й Чернігівщини: snūr ~ snūp, rūp ~ rūp, dūm ~ dūm, būb ~ būb, būle ~ būlko, nūz ~ nūz, dōl ~ dōl, sōli ~ sūl, nōs ~ nūs** тощо. Те саме явище існує і в говірках Закарпаття, його здавна записують літерою ŷ: звūr, звору; Антуū П'отук, В'о-ўкуū Ярок [СГУ, 127, 22, 113]. Не виключено, що, коли б від полабської мови збереглося більше текстів, кількість слів з аналогами до українського діалектного ŷ була б такою більшою (зокрема, для лексем укр. бір, бій, бік, кіл, рід, рій, бобер/бібр).

О. Стрижак

Під час дальших студій виявлено гідні подиву деталі. Зокрема, відомий італійський славист А. Кантаріні засвідчує так: „З огляду на те, що приголосна перед *i < ŷ* м'яка („дйти, пнісна, сьніг“.— *К. Т.*), а перед *i < /o/* — тверда, точно к перед „и“ ([дім, пізно, сніп].— *К. Т.*), ці дві

голосні „і“ більше не можна вважати позиційними варіантами єдиної фонемі, вони мають розглядатись, як ДВІ РІЗНІ ФОНЕМИ. На сьогодні це **ексклюзивна особливість української мови**, яка продовжує в цілком оригінальний спосіб фонологічну опозицію, **втрачену в усьому слов'янському просторі майже тисячу років тому** [Cantarini 1999, 175—176]. Отже, з м'якими нь-, сь- [н'уїс] ~ несе, [с'уїл] ~ села; — але з твердими н-, с- [н'уїс] ~ нося, [с'уїл] ~ солі.

Інша несподіванка — для дієслова *йти* ~ *ити* словник чеської мови зазначає: „для майбутнього часу вживаємо форми **půjdu, půjdeš**“ [РЧС, 755]. Виходить, на тлі вже й так значного лексичного багатства відповідників чеська мова за 1000 км на захід від нас зберегла форми словозміни з відображенням тієї самої спадщини праслов'янського часу, що й чернігівські укр. **п'їдем, п'їдеш**, і аналогічні сіверські **п'їдем, п'їдеш**. Набувають осмислення як не випадкові, а саме системні, прадавні явища праслов'янського часу інші діалектні похідні словоформи дієслів та іменників з компенсаційним подовженням, які звичайно не фіксують у словниках. Однак вони дотепер наявні у живому мовленні українців на півдні Чернігівщини й на Сіверщині — **м'їг, поб'їг, прин'їс, з н'їг, коло вор'їт, у дв'їр, на пор'їг, за хв'їст, дв'їх дор'їг** тощо.

Неповноті таких даних для сіверської говірки зарадив сприятливий випадок: авторів цих рядків ця говірка відома з мовлення кількох поколінь нашого роду і дотепер уживана у с. Клишки См Шостка. Хата моєї двоюрідної бабусі Анастасії Степанівни Киндяк (Цемко) 2012 р. ще стояла у Клишках проти цвинтаря на Ошмані, неподалік від урочища Об'юрок („обірок; місцевість біля бору“). У мовленні її сестри, а моєї бабусі Марії Степанівни (1891—1980), я уперше почув форми б'улько („б'ілько“, тобто боляче), дв'їр, сн'їп. Пасічкували й чоловік Марії Олексіївни Киндяк (онуки Анастасії Степанівни) — Федір Миколайович Лисокінь (від нього почув я в'їск, м'їд, р'їй), і дід Марії Олексіївни по лінії її матері Надії Іванівни Киндяк — Іван Павлович Підгорний (1962 р. з його пояснень записане слово б'убрик — згодом зрозуміле як „б'обрик“, медоносна трава, на квіти якої бджола летить навіть „к'єрез хвоїну“, тобто через ліс).

Цей звук *ў* вимовляють на Сіверщині як „і“ з трохи витягнутими уперед губами (як нім. або тур. *ü*). У розмовах родичів між собою та з односельцями звичними були і є форми слів **н'їж, ст'їл, к'їнь, м'їст, м'їг, в'їз, в'їл, к'їл, кр'їль, гв'їзд, прив'їз, не д'їжде, п'їдеш, н'їзно, н'їзнала, н'їдклади, н'їдк'їв, с'їль, р'їзка, хв'їртка, р'їст, м'їст, пор'їг, г'їсть, н'їс, к'їт, х'їд, н'їч, д'їм, гн'їй, н'їд, б'їк**. Цей неочікуваний мовний спадок теж усвідомлено не зразу: виявляється, він прийшов до нашого роду з праслов'янської давнини.

„Давньоруські пам'ятки південного походження (!) ще з XIII ст., а особливо часто староукраїнські пам'ятки на місці **о** та **е** в новому закріпленні, засвідчують написання літер **у, ю**: субутный, щюдрь (Тип., ев., XIII ст.), добровулно, ларивунь, василювь (Р., гр. 1366, 12), на своємь (Р., гр. 1398, 57), Кундрать (Р., гр. 1400, 61), твуй, свуй (ПС, 291), поклунь, посланцувь (Лист Б. Хмельн. 8.VI.1648; ВУР, I, 33) і багато інших“ [Жовтобрюх 1980, 93]. Для носіїв мови так

М. Жовтобрюх

само очевидно, що в усіх вказаних позиціях сучасна українська має новіший континуант **і** (через проміжну стадію *ў*).

Ці міжмовні збіги є системними, адже охоплюють не лише фонетику, а й лексику, і граматику. У верхньолужицькому словику [ODW] десятки слів мають **сепаратні українські відповідники**, і це — виразний доказ спільного минулого. ● Серед службових слів: **wona wono woni** вона воно вони (чес., польс. *ona ono oni*), **nichtó** ніхто (чес. *nikdo*, польс. *nikt*), **nikoho** нікого (чес. *nikoho*, польс. *nikiego*), **šće** ще!, **tež**, **wotkal** *відкіль* = *zwołkel*. ● Дієслова: **čěkać** *тікати*, **čuchać** *чухати*, **hanić** *ганити*, **hojić** ~ лікувати (пор. *goiti*), **křiwdžić**, **łušćić**, **naswarić**, **porubać**, **rjehotać** *реготати*, **schilić**, **šłuchać**, **snědać**, **spalić**, **spěwać**, **škrabać**, **wječerjeć**, **zrozumić**, **žortować**; **hrimać** *so*, **porać** *so* *поратися* (чес. *páratí se*, польс. *parać się*), **přitulić** *so*, **smykać** *so*, **zanurić** *so*. ● Прислівники: **zadarmo**, **mjezwoći!** *межшочи*, **naraz**, **pomału**, **trochu** *трохи*, **čěžko**, **wšelako** *всіляко*, **zbliska**. ● Прикметники: **dokładny**, **wuski** *вузький* (чес. *úzki*, польс. *wąski*), **łahodny**, **najhorši**, **najmudřiši**, **najwyši**, **nastupny**, **njeporjadny**, **plódný** *плідний*, **pobožny**, **porjadny**, **smuhaty**, **čěžki**, **starodawny**, **wbohi**, **wěrný**, **wěryhódný!**, **wohidny** *огидний*, **wotpowědný** *відповідний*, **wukrajny** *іноземний*, **zanjehany** *занеханий*.

Численними є **сепаратні збіги іменників**. ● Іменники ж. р.: **cholowy** *холява* (чес. *holinka*, польс. *cholewa*), **hańba**, **hra**, **hriwna**, **kačka**, **křiwda**, **kula**, **kurjawa** *курява*, **kwětka!**, **lěščina**, **ličba**, **łoboda**, **łuka** *лука*, **mjeńšyna**, **nadžija**, **swajba** *свайба* (лівоб.!), **paproč**, **plachta**, **podłoha** *підлога*, **podoba**, **pokuta**, **poražka**, **potwora**, **přewaha**, **pycha**, **rodžina**, **rostlina**, **rozmołwa**, **runowaha**, **samota**, **skiba** *хліб*, **smuha**, **smužka**, **suchočina** *сухоти*, **šija**, **škoda**, **trawička**, **třěcha**, **třělba** (стр-), **wada**, **waha**, **wahi**, **wajłora** *вісторок* (чес. *úterek*, польс. *wtórek*), **wěra**, **wěža** *вежа*, **wjerba**, **wotměna** *відміна*, **wuzda**, **zasada**, **žratwa**. ● Іменники ч. р.: **gwałt**, **hospodar**, **kačor**, **kazak** ~ *наказ*, **kat**, **keluch**, **listonoš**, **mjetel** *метелик!*, **nahlad** *нагляд* (чес. *dozor*, польс. *nadzór*), **naklad**, **napad**, **napis**, **nasyp**, **pohlad** *погляд*, **postup** *поступ*, **paš**, **počatk** *початок*, **powětr** *повітря*, **powjerch!**, **přiklad**, **ptak**, **pysk**, **rězbar** *різьбяр*, **rjehot** *регит*, **rozhlad**, **rozpad**, **rozum**, **snědaň**, **spěw**, **tchór**, **třěchar** (стр-), **wěchć** *віхоть*, **wjaz**, **wječer** *вечера*, **wječor** *вечір*, **wósk**, **wotpočink** *відпочинок*, **wuber** *вбїр*, **wuj**, **wukrajnik** *іноземець* (пор. *українець!*, див. далі), **wusy** *вуси* (чес. *vousy*, польс. *wąsy*), **zastupnik** *заступник*, **žort** *жарт*, **župan**. ● Іменники с. р.: **myto**, **njebožatko** *бідне дитятко* (пор. *небожата*), **paliwo**, **pasmo**, **pochowanje**, **powěcko!**, **smaha**, **slubjenje**, **sciehno**, **čěsto**, **wěno** *віно*, **wócko** *білор. вочки*, **wucho**, **wuhlo** *вугіль* (чес. *uhlí*, польс. *węgiel*), **wotkrucę** *відкриття*, **zbože** *щастя*.

Назва Wukrajina з погляду лужичан: Wkrzanie ~ wukraj ~ Wukrajina. Рідкісну нагоду проминали дослідники, обходячи увагою схожу на етнонім українців назву полабського плем'я **wkrzanie** „україни, вкрани“. Чому вона така подібна до ім'я „Вкраїна“? Першим помітив схожість хоронімів Україна і Ukermark Й. Ерлі [Egлі, 953], цит. за: [Kiss, 669]. Цю етимологію згадує і О. Стрижак: назва Україна — „того ж кореня, що й хоронім Укермарк (?), земля полаб. укрів“ [ЕСПР, 167]. Про плем'я укрів в області Ueckermark (D Prenzlau) нагадує і топоніми р. Uecker, м. Ueckeründe, ліс Ueckermünder Heide, с. Ueckeritz. Досі не було

спроб пов'язати цю групу топонімів з місцевим слов'янським мовним матеріалом. Може, є щось спільне у їхньому значенні?

Якраз влуж. *wukraj* означає ‘чужина’, *wukrajnik* ‘іноземець’ [ODW, 162], і в цей осмислений ряд стає верхньолужицька назва України *Wukrajina* [ЕСУМ, VI, 28], пор. укр. *Вкраїна*. У своєму етимологічному словнику серболужицьких мов Г. Шустер-Шевць вважає *wukraj* Lehnübersetzung, тобто калькою з нім. *Aussland* (букв. ‘за межню земля’), так само, як і *tukraj* Inland, *vótcny kraj* Vaterland [Schuster-Šewc]: важливо, що лише тут ці назви системно протиставлені. Існує у сорабів і ключове для теми світоглядне поняття „w slowjanskim wukraju” ‘у слов'янському зарубіжжі’ [Мудра, Петр, 176].

Схожі відтінки значень є і в укр. *українці* ‘жителі степової частини України; степовики’; [україна] ‘країна, яка лежить на межі або за межами батьківщини чи області’ (Носович) [ЕСУМ, VI, 28]. Пор. білор. *україна* ‘місцевість за межами Білорусі, куди їздять на заробітки’, також укр. [україна] ‘залишок тканини після розкрою’ [Там само], *вкраяти* (хліба). Вражають свідчення фольклору: ‘Прибудь, прибудь, мій миленький, з україн далеких’ (Гринченко, ДВУ, 1945), ‘Ой горе, горе каліні при долині Та так сироті на чужій Україні’ (ОАІМ) цит. за: [ЕСПР, 167]. Пор. і рос. *украина* за Окою, *Украина Терская* — за (!) Білим морем [Фасмер, IV, 157]. Отже, ‘чужина’?

На тлі цих мовних відомостей верхньолужицькі слова можуть поставити крапку над і в етимології хороніма *Україна* і етноніма *українці*. У певний період етногенезу, під час століть слов'янізації степовиків, ціла Наддніпрянина могла сприйматися іншими слов'янами (зокрема й сорабами-лужичанами) як *slowjanski wukraj* ‘слов'янське зарубіжжя’. Від нього утворений хоронім *Україна* (як *Буков-ина*, *Галич-ина*, *Войвод-ина*). Слов'янізувавши всіх своїх іранських і тюркських сусідів-степовиків (літописних ясів, печенігів, половців, торків, ковуїв, чорних клобукив) [Пріцак 1970], наш давній слов'янський народ був ототожнений з цим хоронімом *Wukraj*, від якого склав відповідний етнонім — *українці*, і назва мови — *українська* [Тищенко 2015]. Ці ідеї оцінив рецензент акад. НАНУ Г. Півторак: ‘Цікаві й цілком прийнятні міркування автора й щодо походження етноніма українці та хороніма Україна’ [Тищенко 2016, 15].

Логічний розв'язок дістають суперечливі епізоди літопису про київського хлопця з обротьюкою (виходить, він ні мовно, ні зовні не відрізнявся від печенігів [запис під 6476/968 р.]), як і про *евшан* [запис під 6709/1201 р.]. Серед слов'янських мов слово *евшан* має лише українська, а ‘евшан-зілля’ (поклик *рідної* землі) є для українців особливим духовним символом; *водночас* це з очевидністю відоме всім тюркам (печенізьке, половецьке, татарське, турецьке...) слово *yawshan* ‘полин’ [ЕСУМ, II, 178].

II. Другий свідок існування праукраїнської мови — полабська мова. Полабські збіги важливі, зокрема, тому, що полаб'яни жили ще далі на захід від українців, ніж сораби-серболужичи. У такому разі через утворюваний мовами ще більший ареал до пари ‘українська/ полабська’ поготів застосовні тези, прийнятні для пари ‘українська/ верхньолужицька’ щодо прадавності мовних новацій [Шустер-Шевць 1976, 74] та легалізації поняття праукраїнської мови [Стрижак 1991, 178].

1. Найпомітнішими серед полабських збігів є

масове заміщення довготи з наслідком *o > ü* (знову Сіверщина!): *püd* < *rodъ ‘під’; *püd sa* < *rodъ se* ‘під себе’; *gang püd zima* < (*gang з нім.) *püd zemjejo* ‘хід під землею’; *rüst* ‘кістка’; *radüst* *Radist* *N radüst* < *radostъ ‘радість’; *püznu* (< *pozdbno) ‘пізно’; *pütklodě* < *podъkladetъ ‘підкладе’; *zenä*, *plüz detä vä zäpko* (*žena, *položī detě vъ zybъko*), польс. *kobieto* (*žono*), *położ dziecko do kołyski* (пор. укр. сіверс. *полуж*, *Палужкі* ‘ойконім Положки’, іменник сіверс. *зібка* ‘коліска’); *ne-müg* (сіверс. не мюг) ‘не міг’; *Toi, püjd sem* ‘ти піди сам’ (тут і далі факти з [Polański; Lehr-Splawinski; Schuster-Šewc]): пор. і сіверс. *пюйдем*, *вюзьмем*, *пюдклади*, *кюстка*.

2. Значна частина полабських говірок зазнала відомого і в українській та нижньолужицькій переходу *ě > i*: *Nidiglia Pf*, *Nidiglia K* (< *nedělja ‘неділя’); *Pnedigl Pf*, *Pnedigl K*, *pnedilg* < *ponedělja ‘понеділок’; *poniedzialek*; *Mich Pf*, *Mich K* (< *měchъ) ‘міх’; *Junga difka K* поряд з *Junga Dđefka Pf* (= *junğä* (з нім.) *děvъka дівка ‘молода дівчина’).

3. У полабській було поширене спільне з українською протетичне *v-*: *vaüdva* *vuzda* [Polański, 39]; *vaüjä* < *uja ‘вуй’; *vaül celä* ‘вулик бджіл’; *vaüsaï* ‘вуха’ (*uši); *waustä* ‘вуста’; *visëm* < *osmъ ‘вісім’; *wattäun S* (= *vätäin* < *otunъ) ‘паркан’ (пор. іст. Вотнин ‘Отинія ІФ’ [ЛР, 399]); *Woatryk* (= *vätürük* < *otroкъ) ‘син’ (пор. влуж. *wotročk* ‘слуга’).

4. Надійно засвідчено перехід *l > al > au* (як і у словенській): *täuscë* (= *tļčetъ) ‘товче’; *Pauna* (< *plnaja) ‘повня’; *Moniarđun* (= *mon* з свн., *jestъ *plnъjъ*) ‘повня’; *mon ja päun* < *jestъ *plnъjъ* ‘місяць є у повні’; *Tauste* (< *tļstjъ) ‘товстий’; *Wauno* (< *vlna*) ‘вовна’; *Wauck An* (< *vļkъ) ‘вовк’; *daüdü* (< *dlgo) ‘довго’; *mäüskq* < **mļč-* ‘мовчки’.

5. Полабська зберегла виразні ознаки II палаталізації у відмінюванні іменників: чергування *k : c* (ц), *g : ʒ* (дз) — пор. *roka/ roce* ‘рука, руці’ (< *roka, *roce), *nüga/ nüze* ‘нога, нозі’ (< *noga, *nože), *krig* ‘війна’ (з нім.)/ *ve križe* ‘на війні’; *bozi ‘боги’.

Спільні з українською риси полабської морфології включають:

6. Системні аналогії у ступенюванні прикметників і прислівників. Вищий ступінь утворюється додаванням форманта *-së* (пор. *-ший*, *-щій*), а найвищий — префікса *na-*, що походить з **naj-* [Polański, 153]: *lepsë*, *tjordesë*, *zaimnesë* ‘ліпший, твердіший, зимніший’; *nastäresë*, *nadëbresë* ‘найстаріший, найдобріший’; також *namänesä* < *naměňšaja ‘найменша’; *namänaj* < *najmьněje ‘найменше’ (пор. укр. з польс. *принаймні*).

7. Короткі форми прикметників: *mucra midsa S* (= *mükrä miz'ä*) ‘мокра межа’, *drugi, druga* (< *drugaja); *jolüvä* < *jalovaja ‘ялова’; *dibbra N* (= *döbrä* < *dobroje) ‘добре’.

8. Є слід розрізнення закінчень *-a/ -u* в род. відм. однини: *-o*: напр., *bügo* < *boga ‘Бого’, *zäivätä* < *života ‘життя’; *sned'ai* < *snëgu ‘снігу’; *peleñë* < *pelynu ‘полину’.

9. Полабська засвідчує аналогічне до української давнє зникнення кінцевого *-тъ* у 3 ос. одн.: *träsë* (< *tręsetъ) ‘трясе’; *däda aïdë* < *dъzъ idetъ ‘доц іде’; *täuscë* (= *tļčetъ) ‘товче’; *jist vorë* < *jësti varitъ ‘істи варить’ (укр. степове [варел]); *s'äibq picë* (< *skybo pečetъ) ‘хліб пече’; *Jole* або *jolojie S* (= *d'olä*, *d'olojë* < *dëlajetъ) ‘робить, працює’, укр. галиц. [ділає] ‘впливає’; *šapär posë väce* < (*šapär* з ниж.-нім.) *rasetъ ovъčë* ‘чабан пасе вівці’.

10. Серед відіменних прикметників (відповідь

на питання чий?) форма *malnai'uv knex't* ‘мельників слуга’ [Polański, 100] фонетично і структурно цілком відповідає українським сіверським синтагмам *мельників юнъ, батъков порюг*.

11. Форми род. відм. множини іменників жін. роду мають характерний вигляд: *pütt'uv < *rodъkovъ* ‘підків’ (сіверс. *пюдкюў*, причому тут засвідчені й *t, d'*: *bd'ola terez xvojину na bübryk letyt;*; і подальше „кереz“); *tai nemas met draizex büd'uv likam manë < *ty ne-jъmašъ jъeti družijixъ bogovъ likamъ mъne* ‘ти не матимеш інших богів, лише мене’; *caistë vit grex'uv < *cistъjъ otъ ja caistë vit grex'uv < *... jestъ cistъjъ otъ grexovъ* ‘Христос є вільний (досл. ‘чистий’) від гріхів’ (пор. сіверс. *бо гюв, гріхюв*).

12. Лексичних збігів з українською менше, ніж у верхньолужицькій. Цікаві давні германізми полабс. *s'airbъ picë < *skybъ peçetъ* ‘хліб пече’, у якому впізнаване укр. *скиба, скибка* або *mest'ar* з ниж.-нім. *mester* ‘майстер’). Також *šarar posë vüce < (šarar з ниж.-нім.) pasetъ ovъcë* ‘чабан пасе вівці’ — пор. у колядці 1950-х рр. зі с. Мала Березянка Кв Тараща „*небесний шахварю*“ (повідомила Н. О. Василенко, 08. 2022).

13. У топонімічних дослідженнях 2006 р. висловлено припущення про пов'язаність топооснови укр. Дуб'ян- з готс. *daurjan* ‘хрестити’. Для полабських топонімів, у зв'язку з формами назв *Tumbnéizia Pf, Tumbnéizia K, Dumpneicia H, Dumpneitzia B1 K*. Полянські також зазначає: „*dornajčā* ‘хрещальн’ (похідне від *doro* ‘хрест’)“ [Polański, 89]. Це засвідчує реальну слов'янську мову, де такі слова справді існували, й дає нову підставу повернутися до топонімічних околиць схожих назв у топонімії України (Дуб'янка Лв, Дуб'янщина Пл, Дубляни Лв2, Рв; Дублянка Хк та ін.).

Іноді полабський словник містить слова, які згодом збереглися одне в українській, а інше в російській: *rāzi < *rъze* ‘рожь’, але і *vāz zaïto* ‘віз жита’ тощо. Як бачимо, характер аналогій української мови з полабською відмінний від українсько-верхньолужицьких збігів, де при схожих на полабські звукових процесах особливо вражає матеріальна близькість словників: тут цього немає. Разом з тим, **ЛИШЕ ЗА СТАНОМ РОЗВИТКУ ЯВИЩ КОМПЕНСАТОРНОЇ ДОВГОТИ ПОЛАБСЬКА ВИЯВИЛАСЯ ОСОБЛИВО БЛИЗЬКОЮ ДО СІВЕРСЬКОЇ ГОВІРКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ** (як сказано раніше, 46 збігів).

III. Третій український свідок — молодше білоруське лідсько-лоївське пасмо ізоглос. Це пасмо розтинає навпіл білоруський мовний ареал від Ліди до Лоева. На північ від нього кажуть *цялëнак, парасëнак, ягнëнак, дзіцëнак, нòвая хáта, нòвую хáту, тўча, вўтка, люлька, нáда, бярэць, нясëць, грэцў, ядзім, дадзім, пагнаў валóў, карóў*. Замість цих слів на південь, від нього кажуть — *цяля, парася, ягня, дьтўна, нòва хáта, нòву хáту, хмáра, кáчка, калыска, трэба, бярэ, нясé, грэе, ямó, дамó, пагнаў валы, карóвы*; деталі у [Тищенко 2002a]. Тобто **БІЛОРУСЬКА СФОРМУВАЛАСЯ ПІЗНІШЕ ВІД ДВОХ ВИРАЗНО ВІДМІННИХ ДІАЛЕКТНИХ ГРУП — ПОПЕРЕДНИЦЬ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА МАЙБУТНЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ, У КОЖНОЇ З ЯКИХ, ТАКИМ ЧИНОМ, БУЛА ВЛАСНА ІСТОРІЯ.**

Лідсько-лоївське пасмо ізоглос вивчав професор Ю. Шевельов: він достеріг тут найслабшу ланку концепції акад. О. Шахматова про одночасне виникнення трьох „східнослов'янських“ мов. Ю. Шевельов виявив і розбив цю ланку, довісивши,

що білоруська постала не з диференціації „пра-русської“, а зі злиття двох уже відмінних діалектних одиниць. „Білоруська мова була тим камінчиком, що витягти його означало падіння цілого муру“ [Шевельов 2008, I, 12]. Падас досі.

З фактом давности етноніма білорусів у формі лит. *gūdas*, латв. *guds* початку нашої ери ці твердження входять у суперечність, адже відсувають проблему формування протоукраїнських і кривичьких говірок до часу перед готами. Говірка кривичів стосується російської та білоруської [Николаев], але до української не причетна. Ця говірка історично раніша від російської мови — отже, ДОросійська, як і ДОбілоруська. І тому придатна на роль *науково обґрунтованої* „ко-

Ю. Шевельов

лиски на двох“: однак на двох ідеологам нецікаво.

Етимологічний словник литовської мови серед похідних від латв. *krievs* ‘кривич, росіянин’ вказує латв. *kriev.ābuols* ‘огірок’, (букв. ‘кривичьке (російське) яблуко’). Відоме й лит. *gūd.obelē* ‘яблуня-дичка’ (букв. ‘готська (білоруська) яблуня’) у статті лит. *gūdas*, латв. *guds* ‘білорус’. „Це слово (*gūdas*) первісно означало готів, адже білоруси, к і давні пруси у пониззі Вісли, перебували під владою готів“ [Fraenkel, 174] (це події II—IV ст.!). Згадує про цю назву білорусів і М. Фасмер у статті про м. Гдов. Міккола виводить і Гдов, і польс. *Gdów* (теперішнє с. Годів Тр в Україні) „від ім'я власного *Gъdъ, яке відповідає лит. *gūdas* ‘білорус’ і походить з назви готів“ [Фасмер, I, 400], і ця пам'ять литовців найдовша, бо готів здолали гуни й слов'яни **1600 років тому: прадавній етнонім білорусів** — черговий парадокс слов'янської історії.

IV. Четвертий свідок давности низки українських мовних рис (XI—XII ст.) — новгородські грамоти. Не зразу прийшло усвідомлення того, що й вони є свідком існування вже в ті часи живої праукраїнської мови. Це і спонукає повернутися до публікації двадцятирічної давнини — [Тищенко 2002, 172—179].

Принципово новий тип історичних джерел про мову Київської Русі раптом з'явився з відкриттям берестяних грамот. Від часу перших знахідок цих пам'яток у Новгороді 1951 р. експедицією під керівництвом А. Арциховського їх там добуто вже понад 900, ще близько 50 — у Старій Русі, Пскові, Смоленську, Мстиславлі, Твері, Москві, Торжку, а також у Вітебську і с. *Звенигороді під Львовом* [Янин, Зализняк 1968; Янин 1975; Свешніков 1990]. Незвичною є їхня вживаність усіма верствами тодішнього суспільства Русі — від посадника до кабального селянина. На бересті писали „листи родичам і друзям, складала офіційні документи й заповіти, угоди, купчі, охоронні та інші грамоти, судочинні акти, службові рапорти, записували суми данини й вотчинних податків, переліки недоплат, списки боргів за позикою, вели записи придбаних, але ще не одержаних товарів, прибутків у грошах і натурою на користь держави, феодалів, купців. (Це) пам'ятки щоденної побутової і ділової писемности“ [Жуковская, 31—32].

Знахідки грамот значно поглибили наші знання про мову Київської Русі, яка, проте, й надалі залишається „вузлом історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем“ [Тараненко 1993]. Звичайно, прибічники гіпотези реальної існування однієї давньосхіднослов'янської мови,

або, вживаючи науково некоректний (надто в російській версії) термін, „давньоруської“, вказують на цілих три виразні фонетичні риси, спільні для сучасних трьох східнослов'янських мов: 1) повноголосся, 2) початкове **о** на місці давнього **je** (у кількох словах) і 3) **ч, ж** на місці колишніх **tj, dj, kt'** [Иванов 1990, 143]. На це існують заперечення про мікромасштаб ознак 2 і 3 та про три не менш виразні відмінні риси в межах самих східнослов'янських мов, а саме: на *півдні* — фрикативне **ћ**, брак „акання“ і пом'якшуваності приголосних перед **е**; на *півночі* — проривне **g** і наявність двох інших рис [Русанівський 1996, 252]. А. Залізник теж зазначає, що якраз „дослідження давньоновгородського (за матеріалами берестяних грамот) і давньопсковського діалектів показало, [...] що ПОВНОЇ ЄДНОСТІ ТУТ (у мові Київської Руси.— **К. Т.**) НАСПРАВДІ НЕ БУЛО“ ([Константин Багрянородный 1991, 311]).

Очевидно, що спільність для всієї Руси мови її столиці — Києва, як зазначає Г. Півторак, „від самого початку була дуже відносною“, хоча „законодавцями моди“ в книжній мові, звичайно ж, були столичні (тобто київські) книжники. Зокрема вони вимовляли **г** як **ћ**; **Ѣ** („ять“) — як **і**; **и**, **и** **к** **и**; приголосні перед голосними **и**, **е** вимовлялися твердо тощо. Київська вимова писемних текстів з типовою для неї українською фонетикою особливо поширилася у Новгороді й усій Новгородській землі [...] Завдяки широкій грамотності населення Новгородщини київська книжна вимова „стала органічною частиною повсякденного народного мовлення, вплинула на формування новгородських діалектів і збереглася аж до нашого часу... Ще й нині в північній та в західній частині середньоруських говірок вимовляють *на столі, на коні, к землі, ріка, білої, всі, мні, тобі, собі* тощо“ [Півторак 2001, 102—103].

Викликає інтерес концентрація у псковських і новгородських говорах не тільки цієї характерно української риси **і** (<*ѣ), а й низки інших, не менш типових для української мови, але відсутніх у російській і білоруській. Перелік їх подає, наприклад, П. Ковалів: це м'яке **ц** (<*ć), **ов** (<*ѡл, ѡл), **і** (<*о, е в нових закритих складах), **и** (<*у, і). Тут же згадано спільні риси української і білоруської мов, яких немає в російській: **и** (<*ъ, ь перед j), **ри, ли** (<*ръ, гь, лъ, ѡ), **в-у, і-й** на початку слова [Ковалів, 244]. Серед рис, притаманних лише українській мові (деякі є і в білоруській), Г. Півторак називає також розвиток **і** (<*о, е в нових закритих складах), приставні **о-**, **і-**, сполуки **-ри-**, **-ли-** між приголосними (*гриміти, дрижати*), форми типу *мий, злий, ший*; **у** < **л** (*вовна, повний*), м'які **зь, ць, сь** у суфіксах. Лише з виникненням цих фонетичних рис протоукраїнські діалекти, на думку дослідника, набули всіх основних особливостей сучасної української мови як завершеної мовної системи [Півторак 1996, 277].

На думку Г. Півторака, у галузі лексики до XI—XII ст. уже сформувалися виразні *протоукраїнські* особливості. Справді, у тогочасних пам'ятках „засвідчено чимало діалектних слів, кі згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови“ [Півторак 1993, 131]. З-поміж наведених Г. Півторак слів у новгородських грамотах трапляються *гличик,*

жито, кожух, вѣвериця. Крім того, як спеціально зазначає О. Горбач, псковсько-новгородські говірки й північно-російський діалект у цілому характеризувалися також „наближеною до **і** вимовою голосного **Ѣ** (ять) в положенні перед пом'якшеним приголосним (*сьитъ*, „сітка, мережа“, деінде — *сьеть*), як не враховувати лексичних особливостей, спільних подекуди радше з українщиною, ніж з південноросійським діалектом (новгородські *конь, орать, попел* — південноросійські *лошадь, пахать, зола*)“. За О. Горбачем, це — можливий „слід живіших зв'язків із Києвом дніпровським водним шляхом“ [Горбач 1993, 219].

Не можна сказати, що українсько-новгородські мовні аналогії досі „не відчувалися“ дослідниками. Але логічного висновку тут переважно уникають, водночас вказуючи на „впертість“ мовних форм пам'яток — звідси їхні знаки оклику в дужках і помітки **NB** [Янин, Залізник, 271, 274, 285]. Проте коли таких форм *ad hoc* набираються десятки — даремно й далі трактувати їх як випадкові. Р. Аванесов попервах взагалі обстоював мало не суцільну „неграмотність“ авторів новгородських берестяних грамот, оголосивши всі „ненормативні“ написання описками, „позбавленими мовного значення“ [ПЛА, 80], трактував появу в північно-російському діалекті у певних словах щільної вимови **г**, а потім її втрату як таку, що „всупереч [...] О. Шахматову не стоїть у жодному зв'язку з давньою південноросійською (? — **К. Т.**) (київською) традицією“ [ПЛА, 99]. При цьому він покликався на своїх попередників — О. Селищеву й В. Борковського.

Згідно з настановою А. Залізняка, „безперечно (курсив наш.— **К. Т.**), частина таких випадків — це просто помилки“. Однак, „наприклад, у грамоті 406 [...] немає жодних помилок чи недбальства, і при цьому в усіх трьох точках, де очікується **ы**, стоїть **и**: ми, синові, сину“ [Янин, Залізник, 110]. Така ж картина спостерігається ще в шести грамотах, що спонукало б до певних висновків. Ба ні: у покажчиках усі ці написання позначені лише знаком „(!)“, тобто як невластиві майбутній російській книжній мові. Небезстороння позиція проглядає і в таких коментарях: „Окремо стоять написання **ро, рь** замість **ре**, оскільки тут ми, можливо, маємо справу зі ствердінням /р'/“ [Там само, 126]. Масові факти переходу **Ѣ** в **і** також викликають тут занепокоєння, а звичайні в берестяних грамотах написання *тихъ, всихъ, всимъ* оголошуються „непоказовими для графіки“ [Там само, 105]. Або в іншому місці: „В *ихалъ* штрих наприкінці, можливо, випадковий, тобто малоса на увазі *ихалъ* „ехал“ [Там само, 203]. У покажчику вже зазначено: „что бы ихалъ 354 (**ъ** похоже на **ы**)“ [Там само, 305]. Останній випадок принципово важливий, адже від нього залежить етномовна атрибуція автора листа. За опублікованими тепер якісними зображеннями грамот видно, що *всі до одної літери ѡ* писані з коротшим другим елементом: **ѡ**. Не є винятком і остання літера в рядку „**и диду молися, чтовъы ихалъ**“.

Дослідивши грамоти, А. Залізник мусив-таки заперечити концепцію так званої „прасхіднослов'янської“ мови: „Давньоновгородський діалект XI—XII століть постає як продукт тривалої взаємодії давнього північнокривичького і давнього ільменсько-словенського діалектів, між якими було чимало відмінностей. Давній північнокривичький діалект *не міг бути відгалуженням* того діалекту, який побутував у Південно-Західній

Г. Півторак

Русі і ліг в основу „стандартної“ давньоруської мови. Між цими двома діалектами вже в XI—XII століттях існувала ціла низка істотних відмінностей. Лише деякі з них могли в принципі *встигнути сформуватися* в IX—X століттях; значна частина цих відмінностей з необхідністю має бути віднесена до праслов'янської доби. Отже, **відмінності між цими діалектами суперечать концепції прасхіднослов'янської мови** к генетично монолітного відгалуженн від праслов'янської мови“ [Зализняк 1988, 176].

У нашій статті 2002 р. зібрано сотні українсько-давньоновгородських мовних аналогій у берестяних грамотах. На цілому корпусі берестяних грамот (as of 2000) їх знайдено: в галузі фонетики — 256 (голосні — 150, приголосні — 106); морфології — 151; морфології — 182 (дієслово — 109, імена — 73); лексики — 89 (дієслово — 18, імена — 71); синтаксису — 33. Загальна кількість наведених у статті українсько-давньоновгородських аналогій — 711 [Тищенко 2002, 178]. Серед грамот, датованих XIV ст. і пізніше, щораз більше текстів, які справляють враження написаних сучасною російською мовою. Наприклад: № 260, XIV ст., № 345, XIV ст., № 363, XIV—XV ст. В інших грамотах скучується щораз більше явищ не книжної російської мови, що виразно свідчить про дальше формування місцевого діалектного мовлення, — наприклад, № 266, XIV ст. У типових фонетичних особливостях вгадується через віки й мовлення слов'янізованого карела (це при тому, що одна з грамот — № 292, XIII ст. з язичницькою молитвою — взагалі написана по-карельській [Янин 1975, 75]).

На тлі цих двох тенденцій до мовної інтеграції та локалізації в берестяних грамотах спостерігається і третій, на нашу думку, — „київський вектор“. Річ у тім, що особливе місце серед берестяних грамот у середині XIV ст. посідають листи першої особи тодішньої новгородської держави — новгородського посадника Онцифора Лукиничча, відомого й раніше з документів 1342—1367 років. Його мовлення в дивовижний спосіб сполучає чимало (бо аж 9!) типів рис, властивих пізній староукраїнській або ранній середньоукраїнській мові XIV ст. Тут зосереджено в кількох рядках і ознаки цілісного **г**, і перехід **ѣ** в **і** („Онцифор майже всюди пише и замість **ѣ**“ [Янин, Зализняк, 247]), і заміна **ы/и**, і збереження старих **-кы-**, інфінітиви на **-ти**, лексеми „добрий“, „коли“, „пшенка“, „польсть“ форми займенників тобѣ, соби, мни, тверде **р** і навіть подібний до української синтаксис (кони корми; и диду молися, чтобы ихалы). От ця СИСТЕМНА ЗОСЕРЕДЖЕНІСТЬ У МЕЖАХ ОДНОГО ДОКУМЕНТА ДЕВ'ЯТЬОХ РІЗНИХ ТИПІВ ОЗНАК „ПРОТООКРАЇНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ“ якраз і позбавляє опонентів шансу вкотре проголосити їх випадковими в сумі.

Після прочитання цих листів А. Арциховським, уточнень Л. Черепніна, В. Яніна й А. Зализняка відповідні частини грамот XIV ст. № 363, 354 і 358 виглядають так. *Грамота № 354 (зворот)*. И **дИду** молися (проси), чтобы **Ихалы** вѣ ЮриіЄвѣ монастырѣ пшєнки попрошАль. А сди єє не над**ИИ**ся. *Грамота № 358*. Уклін **оспожи** матерИ. Послалѣ ієсмь с **посадницимъ** Мануиломъ 20 бѣль (сувоів полотна) к тОбѣ. А ты, Нестер**Е**, про чиякъ (шолом) пришли ко **мнИ** грамоту с **кИмъ** будешь послалѣ. А в Торжокѣ при**И**хавѣ, конИ корми добрым **сИ**номъ. К житниц**И** свой замок приложи. А на гум**И** стои, **коли** молотят**ѣ**. А конИ

корми оовсомъ при собИ а в мИру. А в клИть ржи... Пере**М**ирѣ и оов**Е**сь также...

Очевидно, що грамоти № 354 і № 358 мають найбільше українських мовних аналогій, поготи на тлі двох інших тенденцій. Як відомо, у Новгороді тривалий час (щоправда, раніше від XIV ст.) *посадниками* були переважно кияни або вихідці із сусідніх з Києвом земель [Янин 1962, 53]. Імовірно, що якраз у високому соціальному стані новгородського посадника Онцифора Лукиничча варто шукати його зв'язки чи родинну пов'язаність з Києвом, що й зумовило прямі **КИЇВСЬКІ** **МОВНІ** **ВПЛИВИ** **НА** **МІСЦЕВЕ** **МОВЛЕННЯ**. Звідси вперше постає змога наукового осмислення історичних обставин здавна відомих численних „**СЕПАРАТНИХ ПРАУКРАЇНСЬКИХ ВПЛИВІВ**“ на лексику новгородської говірки (*пончохи, черевики, свитка, швец, почекать, домовище, оратъ, дековатъся, скипа, чуть, даси, ослон*), як і на сусідню тверську говірку (*трохи, досить, краше, горше, полиця, шкода, зробить, уперши, торба, толока, горелка, хата, вжахнуться, дуже, знайти, цыбуля, хувать, сопсовать, поретовать*) [Даль, IV, XXXII].

V. П'ятий свідок прадавніх складників української мови (IV ст.) — готська мова. Українцям не перепав від готів етнонім, як білорусам, зате на віки залишилося від них чимало колоритних запозичень, — і спільнослов'янських, і сепаратних.

Як зазначає О. Прицак, „прихід *готів* на Україну після 166 р. і створення ними держави (від поч. III ст. до 375 р.) лишили чимало слідів у слов'янських мовах і в матеріальній культурі (так званий меровінзький стиль ювелірних робіт)“ [Прицак, ЕУЗ, 702]. Найважливіші культурні мовні запозичення поділяються на такі групи — • господарсько-побутові: *скло, котел, блюдо, дошка*, „стіл“, *колодязь, хлів, горід, вертоград* „сад, город“; • культурні рослини й дерева: *хліб, морква, виноград, смоківниця*; • тварини: *кіт, лев, осел, верблюд*; • суспільно-політична лексика: *князь, вїйт, холоп*; • військові

О. Прицак

терміни: *шолом, полк, дружина, булава, меч*; • культурні поняття: *сера, художник, бук, буква, буквар, лєсть, лєстити, улєсливий, піст* [Прицак, ЕУЗ, 702]; • повір'я: *мара, марити, марєво, примара, марний*: ці слова пов'зують з снн. *mar*, снід. *mare*, днвн. дсканд. *mara* (нім. *Mahr*, англ. *nightmare* < *night* 'ніч' + санг. *ma re*, данг. *mære* 'привид', дрерм. **maran-*, **marōn-* [ODEE, 313]); пор. також фр. *cauchemar*; дірл. *Mor-rigain* 'королева марення', рос. *кикимора*, слн. *mōra*, чес. *můra* 'привид', польс. *mara*, слц. *marit' sa*, влуж. *womara*, болг. [*māra, mará*], *мараня* < псл. *mara* 'привид' [ЕСУМ, III, 389]. Схожі повір'я були й у давній Скандинавії [Kluge, 454].

Як відомо, готи першими з варварів прийняли християнство — у формі аріяства: їх охрестив Вульфилла, готський єпископ (у 341—383 pp.) і перекладач Біблії готською мовою (*Codex argenteus*, зберігся досі). Важливим висновком з досліджень давніх германізмів у слов'янській є те, що наддніпрянські слов'яни, виявляється, уперше дізналися про християнство від готських місіонерів [Прицак, 702], які поширювали Христове вчення на північ від Дунаю [Zanichelli, 1922]. Крім грецької церковної лексики, засвоєної через готів (*црєст, цєрква, нп, сатана*), на доброю обізнаність слов'ян

з практикою християнства саме в германському мовному середовищі вказує відомий у мовах усіх слов'ян, тобто праслов'янський германізм *rostъ*, укр. *ріст*, пор. готс. *fastan* ‘тримати(ся), постувати’ (а отже, щораз менше підстав відсувати хрещення слов'ян до часів Костянтина-Кирила й Мефодія і поготів — Володимира).

В. Мартинов дослідив готизми, спільні для української і білоруської мов: *skeirs* ‘світлий, ясний’ → ‘*щирий*’; **klei* ‘глина, *глей*’; *trizna, spritnij*. Вчений виклав факти спільних білорусько-українських запозичень з готської мови у книзі „Лексика Палесся“ [Лексика]. На його думку, ці запозичення мали місце у перших століттях нашої ери й були засвоєні носіями зарубинецької культури [Лексика, 11—12],— етномовними предками білорусів і українців. До готських лексичних проникнень відносять укр. *щирий*, білор. *шчыры*. „Як показав В. Ілліч-Світич, готс. *skeirs* „світлий, ясний“ регулярно відповідає праслов. *šigъ* „широкий, відкритий“... Білор. *шчыры бор* звичайно протиставляють білор. *цёмны луг*, тобто *шчыры* вживається у значеннях „світлий, ясний“. Білий гриб має назву *шчыры грыб*, що говорить про те саме“ [Лексика, 16]. В. Мартинов показав готське походження ще трьох білорусько-українських ізолек (спільних лексем), які згодом були запозичені й західнослов'янськими мовами. „Яскравим прикладом є запозичення чес. *tryzniti*, польс. *tryźnić* (у споконвічних формах чекалося б *třyzniti* і *trzyźnić*) від східних слов'ян, чие слово *trizna* (пор. білор. *трызніць, трызенне*), як ми гадаємо,— також готського походження (< готс. *trigo-n* „смуток“)[Там само]. При питомому слов. *глина* імовірним готизмом є білор.-укр. *глей* „глина, глей, мул“ (пор. дсакс. *klei* „глина“, данг. *clæg* „глина, глей“ з прагерм. **klei*). „У польській мові діалектне [glej] „глеїстий ґрунт“ відоме тільки на східних теренах і в пізніх текстах, а тому може розглядатись як проникнення зі сходу“ [Там само]. Джерелом укр. *спритний, спритність*, білор. *спрытны, спрытнасьць* вважають готс. **sprūti*— пор. готс. *sprauto* „хутко, швидко“, данг. *sprūtan* „давати пагінци, швидко розвиватися“ тощо [Лексика, 16—17].

Крім цих готизмів, спільних з усіма слов'янами або частиною їх, українська зберегла ще й сепаратні готизми. Для нашої теми важливе визнання В. Топоровим „безперечних випадків, коли *південно-східнослов'янські мови* (?? — К. Т.) *краще зберігають готську спадщину*. Імовірно, це можна пояснити тим, що саме предки *південних і східних слов'ян перебували в переважному [...] [і] найтривалішому [...] спілкуванні з готами*“ [Топоров 1984, 137—138]. Тут виразні: ● торговельна термінологія: готс. *tota* → *мито, митниця, leihwan* ‘позичати’ → *лихва, лихвар, шеляг* (літоп. ПО ЩЕЛІЯГОУ (під 885 р.), пор. нім. Schilling), *п'нязь* „гріш“ (пор. нім. Pfennig); *skaban* ‘скубти’; *скиба*; ● господарські поняття — *akeit* ‘оцет’; *grōba* ‘яма, печера’ → діал. [груба] ‘пічка’; *stāiga* ‘стежка, ст. стежа’; *tīmrjan* → *цумбрувати, цямрина*; *warjan* ‘забороняти’ → *вориння, [вор]’є*; ● культурні поняття — *hweila* ‘хвиля’; *dis-hniūrap* ‘розбити на друзки’, пор. *хнюпитися* ‘занепадати духом, бути розбитим’; *ga-qiūnan* ‘оживити, бути живим’ → *очуняти*; *snaga* ‘покрів, одяг’ → *снага* ‘сила’; *swatan* ‘сваритися’; готського походження має бути слово *потерча, потерчук* ‘дитина, померла без хрещення’ [Грінченко, III, 377] (< по + отер- ‘після готів?’); укр. *потороча* озна-

чає ‘привид, страховидло’ (пор. с. *Поториця* Льв і с. *Поторочино* Ярослав.), на Чернігівщині вживають слово [подереча] ‘здріство, податки’ [Там само, 240].

◇ Скільки пристрастей навколо згаданої Пріском *страви* у гунському таборі: чие слово? Готс. **stráujan* означає то *strew* (!), *spread* (with *carpets*) постилати (*килимими*), при тому що англ. *the spread* у розмовній мові означає ‘частування’, а *great* ~ ‘бенкет’. Тобто *семантичний зсув* досі живий у германомовному світі. Звідти і слово. Оце така *страва*. Сюди ж колядка: „Застилайте столи/ Та все *килимими*/ Радуйся!“

Про готів у Криму було відомо найдовше — до XV ст. У кримтатарській мові В. Топоров виявив готизм *rāsān* ‘будинок’ [Топоров], а автор цих рядків — *čāmbār ağaç* ‘поперечна балка’ [Тищенко 2008, 307] — завдяки схожості з укр. *цямрина, цебрувати* (*цумбрована криниця* [Грінченко, IV, 429]: „Чи я в полі не криниця була // Чи я в полі не холодна була // Взяли мене *цебрувати* // Взяли воду вилівати“).

Існують і російські сепаратні готизми: *mnags* ‘*многий*’; *atwōrjan* ‘кликати’, *utwōrjan* ‘вигукувати (cry out)’, пор. рос. *вопить*; *stikls* ‘скло, склянка’, рос. *стекло*.

Нагадаймо, що найвідоміша у світі готська археологічна знахідка з написом походить з Волині (спис зі с. Сошичне або „з Ковеля“): це наверх спису з рунічним написом *thilarids* „нападник, наїзник“. Зі свого боку, „етнографи знаходять в весільному обряді українців впливи готської ідеології та суспільного устрою“ [Пріцак, ЕУЗ, 702]. Раннім кельто-готським винаходом (згодом відомим як козацька реалія) був *sarrago* ‘укріплений табір з возів у степу’, тактичний засіб проти раптового нападу кочовиків.

Але готи залишили й щось вагоміше в українському, чеському і польському словотворі (менше у мовах інших слов'ян). Як відомо, у традиційній класифікації слов'янських мов опинився поза увагою *граматичний устрій* цих мов, який не вкладається в замовлену ідеологічну (позірно „географічну“) схему.

Префікс дієслів us-/ y-. Провісником важливіших ознак 1600-літньої окремоти розвитку українського словотвору став готський префікс дієслів *us-*, який міг бути засвоєним лише у готські часи. Він є переконливо спільною *граматичною морфемою* готизмів укр. ст. *us-кробати* ‘вирватися, утекти’ (Вел. I, 151) [Тимченко, II, 440] і ст. *us-кромити* ‘придушити’ (пор. готс. *us-grab-an* ‘вирватися, утекти (break through)’, *us-hramj-an* ‘розіп'ясти’ [Wright, 353]), сюди ж і *на.хромитися*. Хоча прямих ДОКУМЕНТОВАНИХ КОНТИНУАНТИВ ГОТСЬКИХ ПРОТОТИПІВ З ЦИМ ПРЕВЕРБОМ ЗБЕРЕГЛОСЯ УСЬОГО ДВА, ЦЬОГО ДОСИТЬ ДЛЯ ВИСНОВКУ ПРО ЇХНІЙ РЕЛІКТОВИЙ ХАРАКТЕР, і в такому разі готс. *us-* робить помітний внесок у відмінності цілої словотвірної моделі в українській від словотвору сусідніх мов.

Словотвірний суфікс -ap. Наведений приклад з галузі словотвору має прецедент. Ідея використати *словотвір* для пошуків аргументів за чи проти теорії „колиски“ належить Т. Вендінній, яка прийшла до неї з позицій не германістики, а славістики.

Сподіваючись знайти „глодометричні збіжності“, які „такою ж мірою об'єктивні, як факти археології“ [Вендіна 1990, 3], дослідниця вирішила

розглянути іменники на *-ник* і *-щик*. Отримана картина була неочікуваною, адже з'ясувалося, що в цій галузі російська має від 5 до 9 спільних словотвірних рис з усіма слов'янськими мовами, **крім української**, з якою у неї виявилось тільки **дві** збіжності [Вендіна, 1990, 124—128]. На цій підставі Т. Вендіна дійшла висновку, що „українська мова, на відміну від російської та білоруської, має тісніші зв'язки із західно- й південнослов'янськими мовами, про що свідчить більша кількість словотвірних паралелей“ [Там само, 132]. Чим саме матеріально компенсує український словотвір цю свою відмінність, — дослідниця не стала розглядати: це питання виходило за межі теми її книги.

Вже пробні переклади вивчених Т. Вендіною російських слів групи *nomina agentis* (назви діяча) з суфіксами *-ник*, *-щик* зумовили напрям дальших пошуків. Так, російські *печатник*, *чертежник*, *сидельник*, *школьник*, *мешочник*, *ключник* регулярно відповідають в українській словам *друкар*, *кресляр*, *сідляр*, *школяр*, *торбар*, *ключар*. Але ж і *мебельщик*, *мусорщик*, *каменщик*, *ростовщик* — це *мебляр*, *сміттяр*, *муляр*, *лихвар*. І жодного на *-ник*, *-щик* (!). Так з'ясувалося, що „східнослов'янській“, тобто імперській ідеї чинить опір звичний і водночас прадавній український словотвірний суфікс *-ар*. Стало видно, що це йому одному відповідає стільки морфем у сусідів. Він ще й універсальний, бо сполучається і з дієслівними (*друкар*, *пиляр*, *свердляр*, *косар*, *жнивар*), і з іменними основами: *голкар*, *мебляр*, *школяр*, *ключар*.

Аналогічна модель з питомими кореневими морфемами дотепер поширена у германських мовах, як-от у нім. *Schnitzer* при дав.-верх.-нім. *snizzāre* ‘вирізати’ [Kluge, 669] (пор. укр. *сницар* ‘різьбяр’ і [снит] ‘колода’). Також нім. *Breuer*, *Handler*, *Drucker*, *Schlosser*, *Krämer* (від *breuen*, *handeln*, *drücken* ‘варити пиво, торгувати, тиснути’; — але і *Schloss*, *Kram* ‘замок, крам = товар’): пор. укр. *бровар*, *гендляр*, *друкар*, *слюсар*, *крамар*; ще й *гаптар*, *лихвар* (нім. *haften* ‘вишивати’, готс. *leihwan* ‘позичати’)...

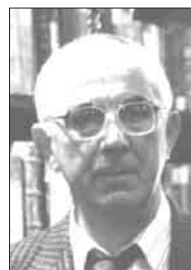
Систематизація усіх засобів перекладу українських слів з цим суфіксом розкрила ще переконливішу картину: для перекладу слів **ЄДИНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВОТВІРНОЇ МОДЕЛІ „ОСНОВА + -АР“** російський словотвір змушений мобілізувати **ПОНАД 40 (!) РІЗНИХ МОДЕЛЕЙ** — аж до описових словосполучень [Тищенко 2009, 81; 2016, 151]. Висновок один: знову дві системи неможливо вивести одну з одної або звести до одого прототипу; вони генетично різні. **НА ЗАСВОЄННЯ І ФОРМУВАННЯ ЦІЄЇ ЯСКРАВОЇ ДІЛЯНКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПІШОВ ДОВГИЙ ВІДРІЗОК ІСТОРІЇ ПРАУКРАЇНЦІВ, У ЯКОМУ СУСІДІ УЧАСТІ НЕ БРАЛИ.** Справді, *бенкетар* — „участник застолья“, *срібляр* і *золотар* — „серебрянных и золотых дел мастер“: це так само наочно, як цитоване далі у свідка VI „одно бревно из сруба у колодца“; ясніше не скажеш.

У суфікса *-ар* бездоганний родовід: морфема ця справді дуже давня, запозичена ще у праслов'янську епоху з лат. *-arius* через германців [Бевзенко, 108; Мейє, 298—299; Селігей 2014, 62—63]. Але представлена у різних слов'ян кількісно по-різному, що само по собі промовисто. Крім усього, праукраїнці обійшлися без пізніх посередників цих латино-германських впливів: вони самі були тямущими „школярами“, а школу свою очини-

чили у VI ст. н. е. [УМЕ, 517]. У таблиці античних предметів до унікального серед слов'янських мов **майбутнього недоконаного часу**, створеного за зразком народної латини (*істиму*, *матимеш* — див. далі, свідок VII) долучився добре засвоєний через готів латинський суфікс *-arius* у формі *-ар* (пор. укр. *нотар* ~ рос. *нотариус*). З корекцією на відомі з історії події (прихід гунів у 376 р.) предки українців (як і чехів, і поляків) могли запозичити його у III—IV ст., тобто **1600 років тому**.

Ширше міжмовне зіставлення української лексики з суфіксом *-ар* [ІСУМ, 538—540, 549—550; Тищенко 2009, 81—82] розкрило й повнішу картину: якщо для перекладу 182 слів єдиної української словотвірної моделі „основа + *-ар*“ російський словотвір вдається до 40 різних моделей, то польський — лише до 22, а чеський — усього до 16. Водночас зі самих прикладів стає помітним, у чому полягає відмінність між цими слов'янськими мовами у способах мовного відображення дійсності. У російській тут переважають численні форми з **основоскладанням** — рос. *рыбо-лов*, *пчело-вод*, *свино-вод*, *свино-пас*, *ковро-дел*, *вино-дел*, *басно-писец*, *стихо-творец*, *трубо-чист*, *сукно-вал*, *шапо-вал*, *пиво-вар*, *домо-сед*, *плото-гон*, *конько-бежец*, *брадо-брей*, *звездо-чет*. На заході ця модель поширена менше — *bajko-pisarz*, *zegar-mistrz*; *listopis*, *veršo-terec*. Зрозуміло, що такі похідні мають обтяжену подробицями семантичну й морфологічну структуру порівняно з економними українськими, де всім виділеним курсивом віддієслівним морфемам відповідає однаковий суфікс *-ар*.

VI. Шостий український свідок (II ст. н. е.) — кельтські сусіди. Кельтський родовід суфікса *-ина*. Розвиваючи далі кельтський слід теми „слуг венетів“ (**slo(g)-vene* > словене), слід звернути увагу й на те, що кімр. *llu* в ролі першого складника цілої групи детермінативних синтагм означає і „сила“ і „сили“, — а це цілком відповідає первинності колективної назви словене і похідному характерові сингулятивної форми *словен-инь*, у якій, до всього, суфікс *-инь* формально й семантично тотожний з британським: напр., кімр. *-yn*: *rysgod* ~ *pisgodyn* „риба/рибина“, *plant* ~ *plenty* „дітва/дитина“, також — *blew* ~ *blewyn* „волос/волосина“, *gwellt* ~ *gwelty* „сіно, солома/соломина“, *pluf* ~ *plufyn* „пір'я/пір'їна“ і багато інших. Напрямок мовного впливу тут незаперечний, адже доведено, що сингулятивне *-in* народилося і сформувалося саме у британських мовах [Cuzzolin, 266; Bednarczuk, 659, 689, 698]. На відміну від гойдельської групи кельтських мов (ірландська, шотландська-гельська і менська), на півдні „у британських мовах побільшало правил утворення множини від початкових множинних і колективних форм іменника. Зокрема, виникла граматична категорія сингулятиву“ [Cuzzolin, 266] (тобто „однини“ як частки колективного цілого).

Л. Беднарчук

Ця британська новація з суфіксом *-in* спочатку мала значення зменшувальності (пор. дотепер *gwelty* ‘*gwelty bach*’ соломинка) і утворювалася від колективних назв. На дальшому ж етапі самі ці початкові, вихідні назви стали сприйматись як „коротші“ (!) форми множини від явно вторинного сингулятиву, — пор. у нас *громадянин* — *громадяни*, *селянин* — *селяни*. Так, у давньокіпрській мові для позначен-

н поняття „пташИНа“ з'явилося слово *eterin* (у сучасній валлійській *aderyn*): воно утворене від форми множини *atar* (у сучасній валлійській *adar*) ‘птаство, птиця, птахи’ [Cuzzolin, 226]. Не можна не звернути увагу на те, що саме у такий спосіб утворюються і укр. *люд(и) ~ людина, рід ~ родина, твар ~ тварина, хліб ~ хлібина, зерно ~ зернина* та ін.

Л. Беднарчук теж вказує на появу сингулятивів на **-in** саме у британських мовах [Bednarczuk, 659]: тут „від колективних (збірних) іменників можуть утворюватися сингулятивні форми з суфіксом **-yn**, напр., *plant* ‘dzieci’ — *plent-yn* ‘dziecko’“ [Bednarczuk, 689], тобто *дитИНа*. Також і у бретонській мові, „як і в інших британських мовах, від іменників *collectiva* утворюються *singulativa* (напр., *logod-en* ‘миша’)...“ [Bednarczuk, 698].

Впадає в око, що з понад 130 наведених в ІСУМ українських вторинних сингулятивів із суфіксом **-ИН-** [ІСУМ, 55—61] лише 24 або 18,5 відсотка мають збіг з російськими (класи **1—6**), не кажучи про розвиток там зовсім нових смислових відтінків, невідомих британським мовам (*детина, рыба*). Решта **24** класи таблиці унаочнюють всю відмінність російської морфології іменників від української у цій конкретній ділянці [Тищенко 2016, 142]. Поодинокі з цих засобів проникли до периферії українського словотвору: *котушка, вертушка, головешка* і колонально-презирливе *хохлушка*.

Так само внутрішньо мотивований, як і чужий росіянам параметр одиничності в мовній картині світу українців: *яворина* „кленовое дерево“, *дубина* „дубовое дерево“, *зорина* „одна звезда“, *квітчина* „один цветок“, *дернина* „кусок дерна“, *сукнина* „отрез сукна“, „штука войлока“, *капустина* „один листок капусты“, *оборожина* „один столб в „оборозі“, *черемшина* „одно дерево черемухи“, *цямрина* „одно бревно из сруба у колодца“. Зі словникових статей так і не трапилося коротших перекладів українських аналогів цих синтагм — а в українській тут щоразу одне слово з суфіксом **-ина**.

Натомість відповідників до українських іменників з формантом **-ИН-** ми знайшли значно більше у кімрській (валлійській) мові. Їх 40 пар або 30 відсотків усього масиву слів з суфіксом **-ина** [Там само, 144]. Пояснити, чому саме в російському словотворі цей засіб уживаний рідко, можна, зокрема, тим, що у Подніпров'ї сингулятив був, імовірно, індукований довгим співжиттям слов'ян з британськомовними сусідами (пор. і р. *Радоробль Жт*, г. *Камула* Лв, кельтські археологічні знахідки — скарб монет з Чорнобиля, голівка з Канева). На користь такого пояснення свідчать не лише матеріально-структурні, а й численні семантичні (тематичні) збіги українських і кімрських іменникових пар із вторинними сингулятивами [Thorne, 106—108; Williams, 13—16]. І р. *Радоробль*, і *Чорнобиль* лежать в ареалі Мілоградської археологічної культури: її носіями вважають неврів, яких пов'язують і з кельтами [https://uk.wikipedia.org/wiki/Неври].

Висновок: зібрані докази питомого характеру українського суфікса **-ИНа**, хоча за походженням своїм він і є добре освоєним британським кельтизмом. Також очевидно, що **єдина словотвірна модель** української мови на **-ина** відповідає **30 моделям** російської [Тищенко 2016, 142]. Висновок один: обидві підсистеми і невивідні одна з одної, і

невідні до спільного прототипу; вони генетично різні. **ЦЕ ВАГОМИЙ ДОКАЗ КІЛЬКОХ СТОЛІТЬ ОКРЕМОГО РОЗВИТКУ СЛОВОТВОРУ ДВОХ МОВ У ДАЛЕКОМУ МИНУЛОМУ.**

І. Шаровольський

VII. Сьомий український свідок — народнолатинський майбутній недокоаний час (II ст. н. е.).

Є в сучасній українській мові (і тільки в ній серед усіх слов'янських) важлива **ЕКСКЛЮЗИВНА (ВИКЛЮЧНА) ГРАМАТИЧНА АНАЛОГІЯ З РОМАНСЬКИМИ МОВАМИ — НАЩАДКАМИ ЛАТИНИ** — це новий простий майбутній час недокоаного виду: *їстиму, знатимеш...*

На неї вказав ще 1927 р. І. Шаровольський [ЕУ, 10, 3791]. З одного боку, серед слов'янських мов такий спосіб утворення майбутнього часу існує справді **в одній лише українській**. Його розвиток могла зумовити саме романська модель, яка має значно більше поширення, але — на Заході. Що до мов сучасних романських сусідів українців — румунської та молдавської, то така граматична модель тут якраз невідома: майбутній недокоаний час утворюється в цих мовах цілком інакше.

Народнолатинське першоджерело	Французька	Італійська	Українська
Інф. *MANDUCARE „жувати“	Інф. manger „їсти“	Інф. mangiare „їсти“	Інф. їсти
manducare	manger--ai	manger--ò	їсти-
habeo	” -as	” -ai	” -му
” habes	” -a	” -a	” -меш
” habet	” -ons	” -emo	” -ме
” habemus	” -ez	” -ete	” -мемо
” habeis	” -ont	” -anno	” -мете
” habent			” -муть

З іншого боку, в народній латині аналогічні граматичні форми засвідчені в письмових пам'ятках від **II ст.** [Renzi, 154], а тепер є звичайними у системах західнороманських мов (французької, іспанської, італійської): іт. *manger-ò* „їсти-му“, *scriver-ai* „писати-меш“. У такому разі можна припустити, що вирішальну роль у формуванні українського майбутнього недокоаного часу відіграли якісь давніші контакти ще з носіями народної латини. При цьому к в українській, так і в західнороманських мовах відповідні особові форми дієслова *мати* в ролі закінчень майбутнього часу зазнають цілком однотипних вкорочень: у французькій з особових форм дієслова *avoir* „мати“ (*ai, as, a, avons, avez, ont*) походять закінчення **-ai, -as, -a, -ons, -ez, -ont**; в італійській з форм дієслова *avere* „мати“ (*ho, hai, ha, abbiamo, avete, hanno*) одержують закінчення **-ò, -ai, -a, -emo, -ete, -anno**; так і в українській з форм дієслова *мати* (*маю, маеш, має, маємо, маєте, мають*) походять закінчення **-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть**. Закінчення додають до повної або вкороченої форми інфінітиву (див. Табл.).

Таким чином, розглянуті свідчення словника і граматики української мови доводять слушність концепції **двотисячолітньої тягlosti** населення Наддніпрянщини — попри всі війни, навали, морові згони й людоловів. Більша, ніж у сусідів, кількість лексичних ранніх латинізмів (*коляда, глек, гляк, зглягатися, кошуля, цибуля, чинши, цятка, келих, цегла, раптом*), як і латинська за

походженням структура дієслівних форм майбутнього недоконаного часу говорять про спадкоємну пов'язаність українських діалектів саме з місцевим наддніпрянським варіантом праслов'янської мови і пізнішими тутешніми говірками середньовічного протоукраїнського населення.

VIII. Восьмий український свідок як годинник для праслов'янської (II ст. н. е.) — список М. Сводеша. Зіставлення списків Сводеша слов'янськими мовами. У списку М. Сводеша ще у 1950-ті роки виділено найстабільніше „осердя“ словників багатьох мов світу для потреб визначення часу розходження будь-якої пари споріднених мов. Метод М. Сводеша має назву глосохронології або лексикостатистики і вживаний у всьому світі при вивченні сотень різних мов. Лексикостатистична глосохронологія встановлює час роз'єднання споріднених мов, виходячи зі спостережень про рівномірну швидкість змін найбільш сталої частини словника, вживаної у звичайних, і отже, найістотніших ситуаціях спілкування. Спочатку М. Сводеш відібрав до цього списку емпіричним шляхом 215 слів, найбільш універсальних за змістом (повсюдно вживаних). Це були: деякі займенники (*я, ми, ти, ви, хто, що, все, той*); елементарні дієслова (*бачити, приходити, пити, їсти, горіти, давати, знати*); позначення ознак (*великий, новий, холодний, теплий, сухий*); назви явищ довкілля (*хмара, дощ, гора, ніч, дорога, пісок, вода, вогонь, дим, камінь, зірка, сонце*); назви тварин і рослин (*собака, риба, воша, дерево, листок*); назви частин тіла (*ступня, живіт, рука, голова, око, вухо*); назви людей (*жінка, чоловік*).

У співпраці з кількома лінгвістами М. Сводеш поставив за мету з'ясувати відсоток збереженості лексики свого списку у доступних для спостереження парах мов: середньоєгипетська ~ коптська, латина ~ сучасні романські, класична китайська ~ сучасна китайська, давньогрецьке койне ~ новогрецька у двох варіантах, давньоанглійська ~ сучасна англійська, давньонімецька ~ сучасна німецька, мова домініка кариб 1650 р. ~ 1950 р. При цьому вдалося з'ясувати, що у пропорційному перерахунку на „стандартний відрізок“ у 1000 років цей коефіцієнт збереженості коливається у межах 76—85 відсотків, звідки усереднена величина 81 відсоток. Тобто за кожну тисячу років з дослідного списку з 215 слів зникає в середньому 19 відсотків слів.

У списку наявний повний збіг в усіх без винятку слов'янських мовах таких слів: *ти, ви, там, де, весь, кілька, мало, один, два, три, чотири, п'ять, широкий, вузький, тонкий, дитя, мати, риба, воша, черв'як, листок, корінь, кора, трава, м'ясо, кров, кістка, яйце, ріг, перо, голова, ніс, зуб, язик, коліно, рука, живіт, серце, пити, їсти, ссати, пльовати, дихати, сміятися, спати, жити, вмирати, копати, летіти, лежати, сидіти, стояти, падати, давати, терти, шити, грати, змерзнути, сонце, дощ, ріка, озеро, море, сіль, камінь, пісок, земля, небо, вітер, сніг, лід, дим, вогонь, попіл, зелений, білий, чорний, ніч, день, теплий, холодний, повний, новий, старий, круглий, гострий, тупий, мокрий, сухий, близький, далекий, правий, лівий, в, з, і, ім'я*. Разом 97 слів.

Лексичні новації слов'янських мов. Таким чином, усупереч загальному про стихійну мінливість словника, його базова частина на диво стабільна, а 97 його слів (47 відсотків) взагалі ті самі для всіх без винятку слов'янських мов! У

визначеній так „серцевині“ словника поява нових слів відбувається повільно: як сказано, за кожні 1000 років змінюється бл. 19 відсотків слів списку (близько 40 слів). Отже, за 1000 років незалежного розвитку у словниках двох мов-нащадків залишається $0,812 = 0,65$ спільних слів. За 2000 років спільних слів буде вже $0,65^2 = 0,4225$. Названі 47 відсотків відповідають часу розходження у 1800 років [Сводеш, 47]. Тобто у II ст. н. е. праслов'янська мова ще існувала.

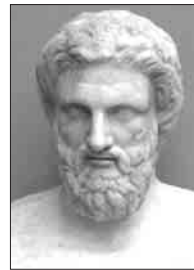

М. Сводеш

Зрозуміло, що новації серед базових слів рідкісні і наявні переважно у якійсь одній мові. Українських новацій тут найбільше — 18 (27%): *людина, тварина, дружина, дитина, ненька, крига, чоловік (2), смалець, мотузок, багато, він, жбурляти, рахувати, важкий, гарний, чималий, чухати*. Російських новацій 14: *длинный, тяжёлый, хороший, большой, ребенок, глаз, туча, царапать, сжимать, кушать, золотой, красный, грязный, ладонь*. Той же список має 8 болгарських новацій, по 6 македонських і польських, 5 чеських, 4 словенські, 3 білоруські, по 2 хорватські і словацькі. Разом 68.

Окремі слова спільні для кількох мов, що має вказувати на спільно прожити частину історії. Такими є об'єднані кожною спільною ізолексою пари мов: класичні рос. *женщина* ~ білор. *жанчына*; білор. *тлушч* ~ польс. *tluszcz*; болг. *голям* ~ макед. *голем*, „великий“; чес. і словац. *trak, tuk, šřinavý, tanžel, tanželka*, „хмара, жир, брудний, чоловік, дружина“; невідомо, за яких історичних обставин сформувалися ексклюзивні пари білор. *жывёла*, „тварина“ ~ словенс. *žival*, рос. *тучный* ~ словац. *tičný* та ін.

Існують лексичні ізоглоси, що об'єднують три мови і більше: історично поясними чес., словац., польс. *matka*, „матір“ або укр. *хмара, лічити, дряпати, брудний, трохи* ~ білор. *хмара, лічыць, драпаць, брудны, трохі* ~ польс. *chmura, liczyć, drapać, brudny, trochę* та ін. На тлі такої розмаїтості очевидних сепаратних ізолекс СЕРЕД ЩОЙНО ПЕРЕЛІЧЕНИХ НОВАЦІЙ СПИСКУ СВОДЕША НАЯВНА ЄДИНА (!) ЕКСКЛЮЗИВНА ІЗОГЛОСА ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО БАЗОВОГО СЛОВНИКА *хороший*, ЯКА ВІДРІЗНЯЄ ЦЮ ПАРУ ВІД РЕШТИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ: отже, кривицько-полянські контакти у часи формування базового словника слов'ян теж були — але мінімальні.

Аристофан

IX. Несподіваний дев'ятий український свідок (V ст. до н. е.) — скіфи. Аристофан про скіфську вимову. Неочікуваним фахівцем зі „скіфського акценту“ — щоправда, у грецькій мові, але знайомого і у нашій історії — виявився Аристофан. У його комедії „Жінки на святі Деметрій“ (або Тесмофорій) виведений колоритний персонаж — скіфський лучник-охоронець, у театральних репліках якого автор відобразив ці особливості скіфської вимови. Історичним відповідником того персонажа були так звані токсоти (*οἱ τοξόται*) — лучники, яких в Афінах набирали справді з числа полонених скіфів для поліцейської служби [ДРС, 1636].

Аристофан таки був сучасником скіфів. П'єсу свою він написав 412 р. до н. е., тобто 2434 роки тому... Як і можна було чекати, основна частина рис „скіфського акценту“ у недбало засвоєній грецькій мові скіфа стосується *артикуляції приголосних*:

1. "θ > τ". Нормативні грецькі θ скіф на сцені замінює на звичні йому τ:

– ἀκολουτέω замість літературного ἀκολουθιέω [ДРС, 66] 'йти слідом';

– ἐντευτενί замість літературного ἐντευθενί [ДРС, 551] 'тутечки';

– τυγάτριον замість літературного θυγάτριον [ДРС, 1654] 'донечка' та ін.

Помічену Аристофаном особливість „θ > τ“ справді має чимало топонімичних реплік в Україні: ТАБАЇвка, СКИТЬки, ОТИНія, АТИНСьке, ТЕКЛине 2, -івка 8 назв, -я Вл, -инівка Вн, -ЯНівка Жт (з прототипів гр. Θῆβαι та ін.),— але ПАНАСівка 13 назв (однак і прізви. Танасійчук). У реєстрі 1649 р. є прізвища ТЕДОРенко, ТОДОРан, але й ХОДОР, ХОДОРенко, ХОДОС, ХОДОСенко, ХОМа, ХОМенко.

2. "χ > κ". Нормативні грецькі χ скіф на сцені замінює на звичні йому κ.

– ἔκω замість літературного ἔχω [ДРС, 506] 'тримати, нести';

– ἀποτρέκω замість літературного ἀποτρέχω [ДРС, 220] 'йти';

– ναίχι замість літературного ναίχι [ДРС, 1199] 'авжеж, так-так, ще б пак';

– σκῆμα замість літературного σχῆμα [ДРС, 1480] 'вигляд, зовнішність; статура';

– τάχιστα замість літературного τάχιστα [ДРС, 1599] 'чимшвидше';

– ξιπο-μάχαιρα замість літературного ξιφομάχαιρα [ДРС, 1147] 'акинак' (мечевидний ніж у скіфів).

В останньому прикладі відразу два відхилення від норми: π < φ і κ < χ.

Перехід іншомовного χ у κ представлений у топонімії України меншим числом основ, ніж перехід θ у τ (КОРСУН.ь Чк, Дц, -ці Од, -ове Хк, -ка Хс, Чк, -івка Пл, Хк, КОРСИНі Вл; КАЧ-КАРСьке Дц, -івка Зп, Хс 2, КИЧКАРівка Вл; СКИТЬки Σχιθις Чг).

3. "φ > π". Нормативні грецькі φ скіф на сцені замінює на звичні йому π:

– ἐλαπρός замість літературного ἐλαφρός [ДРС, 506] 'прудий';

– παίνεταі замість літературного φαίνεταі [ДРС, 1219] від φαίνω 'з'являтися';

– πιλῆσει замість літературного φιλήσειс [ДРС, 1316] від φιλέω 'любити';

– στέριπο замість літературного στέριφος [ДРС, 1503] 'яловий';

– ξιπο-μάχαιρα замість літературного ξιφομάχαιρα [ДРС, 1147] 'акинак'.

Така особливість скіфської вимови у нашій топонімії — і ширше, ономастиці — знач-

но помітніша: КРИШТОПівка Вн, Хк, Хм, Чк (пор. і прізви. Криштоп), ПИЛИП, ПИЛЬки, СТЕПАНівка, ШЕПАНів Тр, ШПЕНДівка, ПОСАД, ПРУТ,— але Филонівка, Фаївка, Фоса, Фуратик. У реєстрі прізвищ козаків 1649 р.: Педор, Педоренко, Педорів, Педорович, Педорченко, Педорко, Педосенко, Педченко, Педяк, Пергуненко Fairgun, Перженко Ferz, Супроненко, Супрун, Супрунович, Штепа, Штепич,— але і ХРОЛ, ХРОЛичський, ХРУЛ, ХУРСенко, ХУРМАНенко, ОХРИМ, ОХРИМенко, АХРИМенко. Існує назва ур. ПАЛИМОНчукове Провалля у с. Ольшани Чг Ічня,— але і с. Филімонівка Мк (Врадіївка).

Скіфо-українське Г [h]. На відміну від збереженого у периферійних слов'ян проривного -г- [g], українське Г позначає щільний фарингальний [h] (godi). Час переходу загальнослов'янського [g] > [h] визначають по-різному. Ще 1929 р. на чеському матеріалі М. Дурново показав, що перехід g > γ/h стався до занепаду носових, який датують *щонайпізніше X ст.* [Филин, 56]; за Г. Півтораком, цей перехід стався у перші століття н. е. [Півторак, 104—105]; за В. Абаєвим — у часи засвоєння іранізму Бог (починаючи від I тис. до н. е.) [Абаєв, СЕИ, 49]. Фонема h — одна з підстав для виділення центральнослов'янської групи мов (українська, словацька, чеська, верхньолужицька). Судячи з тотожності у них цього звука, він старіший від нарізного стану цих мов і справді може сягати часів скіфських впливів.

Свого часу В. Абаєв показав кореляцію ізофони h з областю іранської топонімії та матеріальної культури [Абаєв 1965, 46]. Зокрема, серед учасників угоди з Візантією 944 р. у літописі згадано киян з іранськими іменами *Прастънъ, Фрастънъ, Фуръстънъ, Истръ, Съфандръ* [ПВЛ, 68]. Іранські імена мають і дохристиянські божества киян — *Сварог, Хорс, Симаргл, Стрибог, Мокоша*. До скіфізмів О. Трубачов залучає слова *потвора, почвара*. Імовірно, скіфський стаж має у нас і реалія *шаровари*.

Виглядає штучним відокремлення ранньоантичного часу побутування у Наддніпрянщині тієї самої реалії *шаровари* від українського пізнього Середньовіччя. Гідним подиву свідченням тут є згадка скіфізму *сарабара* у раннього давньогрецького оратора Антифона (480—411 BC) [Chantraine, 988]: *σαράβαρα* 'широкі штани у скіфів'. Ф. Кнауер вважав це слово запозиченням з іранських мов [Там само]. У візантійський час на зміну бетацізму прийшов вітацизм (вимова літери β як [v]). Хоча серед споріднених слів згадують і коротші форми з ламбдацизмом перс. شالوار шалвар, звідки тур. şalvar 'штани моряків або мандрівників' і схожі слова інших тюркських мов, виходить, що гранично близька за змістом реалія (!) у несумірно давнішій звуковій формі з ротацізмом і чотирма складами *σαράβαρα* насправді засвідчена ще у давньогрецькій за два тисячоліття до наведених форм сучасних східних мов.

У статті про етимологію слова укр. *шаровари* [ЕСУМ, VI, 385] цінними є дані про пол. ст. szarawara; те, що „шаровари бачимо ще на давніх зображеннях скіфів“ і висновок про різночасовість запозичень слова до різних мов. Однак з історичних причин не помічено кореляції форм з -р- з центральнослов'янськими мовами (слц. šaravary, чес. šaravary), — на відміну від паралельної до рос. *шаровары* форми *шалвары*, болг. *шалвари*, мак. *шалвари*, сх. *шалваре* (тут прототипи — явно пізніші тюркські).

Сюди ж прізвища укр. *Передерій, Перед-*

8. ЕСПР — Етимологічний словник літописних назв Південної Русі.— К., 1985.
9. ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т.— К., 1982—2011.
10. ЕУ — Енциклопедія українознавства: В 11 т.— Львів, 1993—2003.
11. ЕУЗ — Енциклопедія українознавства. Загальна частина: В 3 т.— К., 1994—1995.
12. Жовтобрюх М. А. та ін. Історична граматики української мови.— К., 1980.
13. Жуковская Л. П. Берестяные грамоты // Русский язык: Энциклопедия.— Москва, 1979.— С. 31—32.
14. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // Славянское языковедение: X международный съезд славистов: Доклады советской делегации.— Москва, 1988.
15. Иванов В. В. Древнерусский язык // Лингвистический энциклопедический словарь.— Москва, 1990.— С. 143.
16. ІСУМ — Інверсійний словник української мови.— К., 1985.
17. ІУМ — Історія української мови. Хрестоматія/ Упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко.— К., 1996.
18. Константин Багрянородный. Об управлении империей.— Москва, 1991.
19. Лексіка Палесся ў прасторы і часе.— Мінск, 1971.
20. ЛР — Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець.— К., 1989.
21. Мейе А. Общеславянский язык.— Москва, 1954.
22. Мудра И., Петр Я. Учебник верхнелужицкого языка.— Bautzen, 1983.
23. Николаев С. Л. Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. I. Кривичи // Балто-славянские исследования. 1986.— Москва, 1988.
24. ПВЛ — Повість врем'яних літ.— К., 1990.
25. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова.— К., 1993.
26. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова // Історія української мови. Хрестоматія.— К., 1996.— С. 277.
27. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов.— К., 2001.
28. Піўтарак Р. П. Агульныя і сваеасаблівыя беларуска-украінскія дыялектныя рысы // Весці АН БССР: Сер. грам. навук. № 3.— Мінск, 1987.
29. ПЛА — Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот.— Москва, 1955.
30. Прицак О. Германські складники // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні.— К., 1994—1995.— С. 702.
31. Прицак О. Печеніги // Український історик. Журнал укр. істор. т-ва (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1970.— № 1—2 (25—27).
32. Регирер Е. И. Развитие способностей исследователя.— Москва, 1969.
33. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови. Хрестоматія.— К., 1996.
34. РЧС — Школьный русско-чешский словарь.— Прага, 1956.
35. Свешніков І. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— 1990.— № 6 (548).— С. 127—131.
36. Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов // Новое в лингвистике.— Москва, 1960.— Вып. 1.
37. СГУ — Словник гідронімів України.— К., 1979.
38. Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові.— К., 2014.
39. Стрижак О. С. Етнонімія Птоломеевой Сарматии.— К., 1991.
40. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство.— 1993.— № 2.
41. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.: У 2-х кн.— Київ; Нью-Йорк, 2003.
42. Тищенко К. М. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти // Український глотогенез. Матеріали міжнародної наукової конференції.— Житомир, 2015.— С. 38—67.
43. Тищенко К. М. Веселов'янськість мови українців // Український тиждень.— 2012.— № 39 (256).— 28 верес.—4 жовт.— С. 22—64. (Ред. назва вкладки: „Правда про походження української мови“; на сайті журналу доступний pdf).
44. Тищенко К. Гени, мови, Україна // Український тиждень.— 2012а.— № 16.— С. 28—58 (Редакційна назва вкладки: „Правда про походження українців“; на сайті журналу доступний pdf).
45. Тищенко К. М. 24-а перська сатрапія в історії України // Український тиждень.— 2013.— № 27 (295).— 5—11 липня.— С. 35—55 (e pdf).
46. Тищенко К. М. Долітописна мовна історія українців.— Київ; Дрогобич, 2016.
47. Тищенко К. Етномова історія прадавньої України.— К., 2008.
48. Тищенко К. М. Італія і Україна: тисячолітні мовні контакти.— К., 2009.
49. Тищенко К. Лідсько-лоївське відлуння берестейських говірок // Пам'ятки України.— 2002а.— № 3—4.— С. 36—39.
50. Тищенко К. Нові підходи в дослідженні берестяних грамот. Давньоновгородсько-українські мовні паралелі // Пам'ятки України.— 2002.— № 2.— С. 172—179.
51. Топоров В. Н. Oium Иордана (Getica, 27—28) и готско-славянские связи в Северо-Западном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология.— Москва, 1984.— С. 128—142.
52. УМЕ — Українська мова. Енциклопедія.— К., 2004.
53. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т.— Москва, 1964—1973.
54. Филлин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Москва; Ленинград, 1972.
55. Чекмонас В. Из истории формирования белорусских говоров // Белорусская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспекцівы.— Мінск, 2001.
56. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вѣборуська мова?: З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови. Хрестоматія.— К., 1996.— С. 204.
57. Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн.— К., 2008.
58. Шустер-Шевц Х. Язык лужицких сербов и его место в семье славянских языков // Вопросы языкознания.—1976.— № 3.
59. Янин В. Л. Новгородские посадники.— Москва, 1962.
60. Янин В. Л. Я послал тебе бересту.— Москва, 1975.
61. Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте.— Москва, 1986.— Т. II.
62. Bednarczuk L. Języki celtyckie // Języki indoeuropejskie.— Warszawa, 1988.
63. Cantarini A. Le lingue slave // La formazione dell'Europa linguistica / Ed. E. Banfi.— Firenze, 1993.— P. 145—193.
64. Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque: En 4 vols.— Paris, 1968—1980.
65. Cuzzolin P. Le lingue celtiche // La formazione dell'Europa linguistica / Ed. E. Banfi.— Firenze, 1993.— P. 255—338.
66. Egl J. J. Nomina geographica. Sprach- und Sacherklärung von 42000 geographischen Namen.— Leipzig, 1893.
67. Fraenkel E. Litauisches Etymologisches Wörterbuch: Bd. 1—2.— Heidelberg; Göttingen, 1962.
68. [Електронний ресурс].— Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Неври>
69. Kiss L. Földrajzi névek etimológiai szótára.— Budapest, 1980.
70. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache.— Berlin; NY, 1975.
71. Lehr-Splawiński T. i in. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich.— Warszawa, 1964.
72. ODEE — The Concise Dictionary of English Etymology / Ed. T. M. Hoad.— Oxford, 1996.
73. ODW — Hornjoserbsko-němsce, němsko-hornjoserbsce/ Obersorbisch-deutsch, Deutschobersorbisch.— Bautzen, 1966.
74. Polański K. Gramatyka języka połabskiego.— E-version, 2010.
75. Renzi L., Androese A. Manuale di linguistica e filologia romanza.— Bologna, 2003.
76. Schuster-Sewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.— Bautzen, 1978.
77. Thorne D. A. A Comprehensive Welsh Grammar.— Oxford, 1993.
78. Williams S. J. A Welsh Grammar.— Cardiff, 1980.
79. Wright J. Grammar of the Gothic Language.— Oxford, 1966.
80. Zanichelli — Enciclopedia Zanichelli 1996.— Bologna, 1995.